

Δαίμων. Λέξις ἀμφιβόλου παραγωγῆς, κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ἐκδοχὴν ἐκ τοῦ δαίω, δαίνωμι, dare (διαμοιράζω, δίδειν), ὁλοεὶ ὁ τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων διατιθέμενος, ἦτο παρ' ἀρχαίοις μέση λέξις σημαίνουσα θεότητα κατωτέρα, καὶ κατ' ἐπέκτασιν θείαν δύναμιν, ἀγαθοποιὸν ἢ κακοποιόν. Ἐντεθῆεν αἱ ὀνομασίαι δαίμων ἀγαθός, δαίμων πονηρός ἢ ἀλάστωρ θεός. Μεταγενεστέρως μεταπεσοῦσα εἰς κακὴν ἔννοϊαν, μάλιστα δὲ παρ' Ἑβραίοις καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, σημαίνει τὰ πονηρὰ καὶ κακοποιὰ πνεύματα καὶ μάλιστα τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τούτων, τὸν ἄλλως καὶ Ἐωσφόρον καὶ Βεελζεβούλ καὶ Σατανᾶν καὶ γενικώτερον διάβολον ἐπικληθέντα. Κατὰ τὴν σημασίαν ταύτην ἐξετάζοντες τὴν ὀνομασίαν δαίμων, θά διαπραγματευθῶμεν ἐν τοῖς ἐξῆς τὴν περὶ δαιμόνων διδασκαλίαν τῆς Π. Διαθήκης, τὴν τῶν Ἀποκρύφων βιβλίων τῆς Ἰουδαϊκῆς Γραμματείας, εἴτα ἐν γενικαῖς πῶς γραμμαῖς καὶ τί ἄλλοι ἀρχαῖοι λαοὶ περὶ δαιμόνων ἐδόξαζον καὶ ἐν τέλει θά ἐπισφραγίσωμεν τὴν ὄλην ταύτην διαπραγμάτευσιν διὰ συντόμου ἐκθέσεως τῆς κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ τοὺς Πατέρας δογματικῆς διδασκαλίας.

Α. 1. Εἰς τὴν Πεντάτευχον ἡ περὶ δαιμόνων διδασκαλία παρουσιάζεται καλυπτομένη ὑπὸ τινα σκιά. Ἡ ροπή τοῦ ἰουδαίου πρὸς τὴν εἰδωλολατρίαν ἀπέτελε ἐμπόδιον εἰς τὸ νὰ παρουσιασθῇ εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης ἡ προσωπικότης τοῦ δαίμονος ἀνάγλυφος, ὁ πρὸς τὴν κακοποιὸν τοῦ ὁποῦοι δύναμιν φόβος εὐκόλως προσεῖλκε λάτρας εἰς αὐτόν, συντελοῦντος καὶ τοῦ παραδείγματος τῶν γειτονικῶν τοῦ Ἰσραὴλ λαῶν, διαρκῶς θυόντων πρὸς καταπράυνσιν τῆς κακότητος τῶν πονηρῶν δυνάμεων. Παρὰ ταῦτα ἤδη ἀπὸ τῆς πράξης τῆς Γενέσεως σελίδος ἐμφανίζεται ὁ δαίμων ὑπὸ μορφῆν ὄψεως παρασύρων τοὺς πρωτοπλάστους εἰς τὴν παράβασιν. Ἡ ἐπιβουλοὺς ὑπαρξίς, ἡ λαλοῦσα πρὸς τὴν Εὐάν καὶ συζητοῦσα μετ' αὐτῆς, προδήλως δὲν εἶναι κτηνώδης τις καὶ ἄλογος ὑπαρξίς, ὅλος ὁ ὄψις, ἀλλ' ὡς ἐξηγῆται ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καλοῦντος τὸν πρῶτον τοῦτον πειραστὴν ψεύστην καὶ ἀνθρωποκτόνον (Ἰω. ἡ' 41), καὶ ὑπὸ τοῦ Παύλου (Β' Κορ. ια' 3), εἶναι «ὁ δράκων, ὁ ὄψις ὁ μέγας, ὁ ἀρχαῖος, ὁ καλούμενος διάβολος, ὁ σατανᾶς» (Ἀποκ. ιβ' 9, κ' 2).

2. Ἄξιον ἰδιαιτέρως ἐξάρσεως παρουσιάζεται, ὅτι ἡ ὑπὸ μορφῆν ὄψεως ἐμφανίσις τοῦ πρώτου πειραστοῦ τῶν πρωτοπλάστων προσιδιάζει εἰς μόνην τὴν Γένεσιν, παρ' οὐδενὶ δὲ τῶν παλαιῶν μύθων τῶν ἀρχαίων λαῶν ἀπαντᾷ παρέμβασις τοῦ ὄψεως πρὸς ἐξηγήσιν τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτως, εἰς τὸν παρὰ τοῦ Βαβυλωνίου μύθον τοῦ Adapa, τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὴν πῶσιν τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, οὐδ' ἴχνος τι ὄψεως συναντᾶται. Εἰς ἔτερον δὲ τινα μύθον, τὸν τοῦ Etana, ἀσχετον ὄλως πρὸς τὸν ἀνθρώπον καὶ τὴν πῶσιν αὐτοῦ, γίνεται μὲν λόγος περὶ ὄψεως, ἀλλ' οὗτος κινεῖται πρὸς ἐκδίκησιν κατ' αὐτοῦ προθεμένου νὰ φάγῃ τὰ μικρὰ του. Ἐξ ἄλλου ὁ ὄψις Agra Mainju τῶν Ἰρανίων ἐνσερῶναι μὲν πως τὸ κακόν, κἂν ὁμοῦ δεχθῶμεν, ὅτι ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν ὄψιν τῆς Ἐδέμ, πιθανώτατα ἀποτελεῖ δάνειον καὶ ἀπομίμησιν ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως, διότι, ὡς ἀπέδειξεν ὁ P. Lagrange (L'innocence et le peché, ἐν Revue Biblique, 1897, VI, 350, 373, 377) μᾶλλον ἢ Avesta ἐδέξατο ὡς μεταγενεστέρως τῆς Γενέσεως τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς.

3. Ἐξ ἄλλου κἂν ἐτι παρατρέξωμεν τὰς ἐν τῷ Λευιτικῷ ἀπαγορεύσεις καὶ κατονομασίας τῶν ἐγγαστριμύθων καὶ ἐπαιδῶν, ἢ δράσις τῶν ὁποίων συνδέεται πρὸς τὴν πίστιν εἰς πνεύματα πονηρὰ, ὑπάρχουν καὶ τὰ ἐν Α' Βασιλειῶν ιστ' 14 καὶ ἐξῆς ἀναφερόμενα περὶ «πνεύματος πονηροῦ παρὰ Κυρίου» πνίγοντος τὸν Σαούλ, ὅταν «πνεῦμα Κυρίου ἀπέστη ἀπ' αὐτοῦ», τὸ αὐτὸ δὲ πνεῦμα πονηρὸν ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Κριτῶν ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς «ἀναμέσον Ἀβιμέλεχ καὶ ἀναμέσον τῶν ἀνδρῶν Σικίμων τοῦ ἐπαγαγεῖν τὴν ἀδικίαν τῶν ἐβδομήκοντα υἱῶν Ἰεροβοάμ» (Κριτ. θ' 23). Ἐν δὲ Α' Παραλειπομένων κα' 1 ἀναφέρεται ρητῶς, ὅτι «ἔστη διάβολος ἐν τῷ Ἰσραὴλ καὶ ἐπέσειε τὸν Δαβὶδ τοῦ ἀριθμησαί τὸν Ἰσραὴλ». Ἐπὶ πλέον τὰ ὑπὸ τῶν ψαλμῶν ἀναφερόμενα, ὅτι «πάντες οἱ θεοὶ τῶν θεῶν δαιμόνια» (Ψαλμ. κς' 5) καὶ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι «ἔθυσαν τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ καὶ τὰς θυγατέρας αὐτῶν τοῖς δαιμονίοις» (Ψαλμ. ρε' 37), κἂν ἐτι ὑποτεθῇ, ὅτι οἱ ψαλμοὶ οὗτοι εἶναι μεταίχμαλωσιακοί, ἀπηχῶν παράδοσιν παλαιοτήτων, ἐφ' ὅσον αὐτὸς ὁ Μωσῆς φέρεται διακηρύξας: «ἔθυ-

σαν δαιμονίους καὶ οὐ θεῶν, θεοὶς οἷς οὐκ ἤδισαν» (Δευτερ. λβ' 17). Ἄλλ' ὑπὲρ πάσας ταύτας τὰς ἐκ τῆς Πεντατεύχου καὶ τῶν παλαιότερων ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης ἐνδείξεις τὸ βιβλίον τοῦ Ἰώβ, οὐτινος ἡ συγγραφή ἀνάγεται εἰς χρόνους πρὸ τῆς Βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας, μαρτυρεῖ περὶ τοῦ ὅτι ἡ πίστις τοῦ Ἰσραὴλ εἰς τὴν ὑπαρξίαν τοῦ διαβόλου προέρχεται ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς διὰ τοῦ Μωσέως διαβίβασθεις αὐτῶν θείας ἀποκαλύψεως. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ὁ δαίμων ἢ διάβολος ἢ σατανᾶς παρουσιάζεται ὡς πρόσωπον ἐπάγον δεινὰς δοκιμασίας κατὰ τοῦ δικαίου Ἰώβ, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ παρασύρῃ αὐτὸν εἰς βλασφημίαν κατὰ τοῦ Θεοῦ. Καίτοι δὲ παρουσιάζεται ὡς ἀντιτιθέμενος εἰς τὰς βουλὰς τοῦ Θεοῦ, κινεῖται ὁμοῦ ἐντὸς τῶν ὁρίων, ἅτινα διαγράφει εἰς αὐτόν ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένη ἄδεια, καὶ ἐμφανίζεται ἐνώπιον αὐτοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν ἀγγέλων, ὡς τις ὑπεζούσιος τοῦ Θεοῦ οἰοεὶ λογοδοτῶν πρὸς αὐτόν. Εἶναι πειραστής, οὐχὶ ὁμοῦ καὶ θεός. Αἱ περὶ δαίμονος λοιπὸν παραδόσεις τῶν Ἰουδαίων οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχουν πρὸς τὴν εἰδωλολατρικὴν διαρχίαν τῶν Βαβυλωνίων καὶ Περσῶν, τὴν προϋποθέτουσαν δύο διακεκριμένας ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀνταγωνιζόμενας ἀρχάς, τὸν πονηρὸν θεὸν καὶ κακὸν δημιουργὸν ἐξ ἑνός, καὶ τὸν ἀγαθὸν θεὸν ἐξ ἑτέρου.

4. Κατὰ τῶν χρόνων τῆς Βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας καὶ μετέπειτα εἶναι ἀξιοπαρατήρητον, ὅτι ἐπέδρασε μὲν ἡ ἐν Βαβυλῶνι καὶ Περσίᾳ ἀνεπτυγμένη διδασκαλία περὶ πνευμάτων ἐπὶ τῆς ἀποκρύφου γραμματείας τοῦ Ἰσραὴλ, εἰς τὴν ὁποίαν παρεοῶγονται καὶ στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴν Μωσαϊκὴν καὶ τὴν προβαβυλωνίων προφητικὴν παράδοσιν, τὸ γνήσιον ὁμοῦ προφητικὸν πνεῦμα παραμένον μακρὰν παντὸς ὀθνείου στοιχείου ὀθεῖται μόνον πρὸς πληρεστέραν ἀνάπτυξιν τῆς περὶ πονηρῶν πνευμάτων διδασκαλίας, πρὸ παντός ὡς πρὸς τὸ πλῆθος αὐτῶν (παρὰ τῷ Δανιὴλ) καὶ ὡς πρὸς τὸν ρόλον αὐτῶν ἐναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου (πρὸ παντός ἐν Β' Μακκαβαίων), εἰς τὸν ὅσον ὥστε ἐπεκροτήθη τελικῶς ἡ παρατήρησις τοῦ Smit, καθ' ἣν ἡ βαβυλωνιακὴ, περσικὴ καὶ ἑλληνικὴ δαιμονολογία δὲν ἤσκησαν ἄλλην τινὰ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς περὶ δαιμόνων ἰουδαϊκῆς διδασκαλίας, πλην μόνον τοῦ ὅτι ἔδωκαν ἀφορμὴν, ὅπως ἐξελιχθῇ αὐτὴ ἐκ τῶν ἐνδον δι' ἀναπτύξεως κανονικῆς τῶν ἰδίων αὐτῆς καὶ ἐν μορφῇ σπέρματος στοιχείων (Παρά Π. Τρεμπέλα, Δογματικῆ, Α',

Ὁ ΔΑΙΜΩΝ Παζόζου τῶν Ἀσσυρίων. Ζ' αἰὼν π.Χ. Μουσείον Λούβρου.

Δαιμονόμορφος Γοργώ. 'Αρχαϊκή 'Ελληνική Τέχνη. ΣΤ' αίών π.Χ.

σ. 440). Είς μόνον τὸ βιβλίον τοῦ Ἰωβίτ' ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρώποκτόνου καὶ πονηροῦ δαιμονίου Ἄσμοδαίου, διημφεσβητήθη ὁμως σοβαρῶς, ἐάν προήλθεν ἐκ τοῦ Βεδικοῦ Aeshma, καὶ δι' ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ρίζα τοῦ ὀνόματος τούτου εἶναι καθαρῶς σημιτική καὶ οὐχὶ περσική (hasmod=ἀπολλύων, καταστρέφων). ἐπὶ πλέον δὲ ὁ ρόλος τῶν δύο τούτων δαιμόνων εἶναι διάφορος, τοῦ μὲν Ἄσμοδαίου ἔχοντος ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν παραδιδόντων ἑαυτοὺς εἰς τὰ πάθη τῶν, ἐνῶ ὁ Aeshma εἶναι ὁ δαίμων τῆς βίας καὶ τῆς ὀργῆς, ὁ ἐπικινδυνώδεστος πάντων τῶν δαιμόνων τῆς Avesta.

Β'. 1. Εἰς τὰ Ἄποκρυφα τῆς Ἰουδαϊκῆς Γραμματείας εὐρίσκωμεν περὶ τῶν δαιμόνων λεπτομερείας, δημιουργήματα μὲν τῆς φαντασίας, πληροφροῦσας ὁμως ἡμᾶς περὶ τῶν λαϊκῶν παραδόσεων, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων τὰ Ἄποκρυφα ταῦτα συνεγράφησαν. Οὕτω τὸ βιβλίον τοῦ Ἀδάμ ὁμιλοῦν περὶ τοῦ μίσους τοῦ σατανᾶ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀποδίδει αὐτὸ εἰς τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς πτώσεως αὐτοῦ. Διότι μετὰ τὴν δημιουργίαν ὁ Θεὸς παρουσίασεν εἰς τοὺς ἀγγέλους τὸν κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν αὐτοῦ πλασθέντα ἄνθρωπον καὶ ἐκάλεσε τούτους νὰ προσκυνήσουν αὐτόν. Ὁ σατανᾶς ὁμως καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ δὲν ἠνέχθησαν τοῦτο, διότι καὶ προγενέστερον τοῦ ἀνθρώπου εἶχον δημιουργηθῆ, ἀλλὰ καὶ καθαρά πνεύματα ἦσαν, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος προήρχετο καὶ ἐκ τοῦ χοῦς. Ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐξέπεσαν ἐξ ὑπερηφανείας καταρριφθέντες ἐκ τοῦ οὐρανοῦ εἰς τὴν γῆν, τότε δὲ καὶ ὁ Μιχαὴλ παρενέβη, ἵνα τιμωρήσῃ τοὺς ἀποστατήσαντας.

2. Τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ κατατάσσει τὰς οὐρανίους δυνάμεις εἰς διάφορα τάγματα, οἱ δαίμονες δὲ ἀποτελοῦν τμήμα τῶν τάγματος τῶν ἀγρυπνούντων. Διακόσιοι ἐκ τῶν τάγματος τούτου ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Σεμουζᾶ κατὰ μίαν παράδοσιν ἢ τοῦ Ἀζαζέλ, κατ' ἄλλην, παρεσύρθησαν ὑπὸ τὸ κάλλους τῶν θυγατέρων τῶν ἀνθρώπων καὶ καταβάντες εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ἐρμῶν συναμείγησαν μετ' αὐτῶν καὶ οὕτως ἐγεννήθησαν οἱ γίγαντες. Διέπραξαν ὡσαύτως τὸ σφάλμα ν' ἀποκαλύψουν εἰς τὰς γυναῖκας ταῦτας μυστικά αἰώνια, ἅτινα οὕτως ἐγένοντο εἰς τὴν ἄβυσσὸν ἀνθρωπότητα γνωστά, καὶ ἀπεκάλυψαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους πᾶν εἶδος ἁμαρτίας καὶ ἀδικίας. Οἱ οὕτως ἐκπεσόντες ἀγγελοι συλληφθέντες ὑπ' ἀρχαγγέλου τινὸς δεσμεύθησαν καὶ κριθέντες ἐρρίφθησαν εἰς ἄβυσσον πυρῆς. Οἱ δ' ἐξ αὐτῶν προελθόντες γίγαντες καταφαγωθέντες ἐν συγκρούσει μετ' ἀλλήλων καὶ μετὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν καταπιεζομένων ἀπέβησαν μετὰ θάνατον πνεύματα πονηρὰ, μὴ παύοντα νὰ πεiràζον τοὺς ἀνθρώπους, ὑπὸ τινῶν ἐκ τῶν ὁπίων καὶ λατρεύονται ὑπὸ μορφῆν εἰδώλων. Ὑψίστανται ὡσαύτως καὶ οἱ φέροντες τὸ ὄνομα σατανᾶς, κατήγοροι τῶν ἀνθρώπων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, διακρινομένοι τῶν πνευμάτων τῶν γιγάντων καὶ τῶν ἀγγέλων, τῶν συναμειγνύμενων μετὰ γυναικῶν. Ποῖα εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ πλήθους

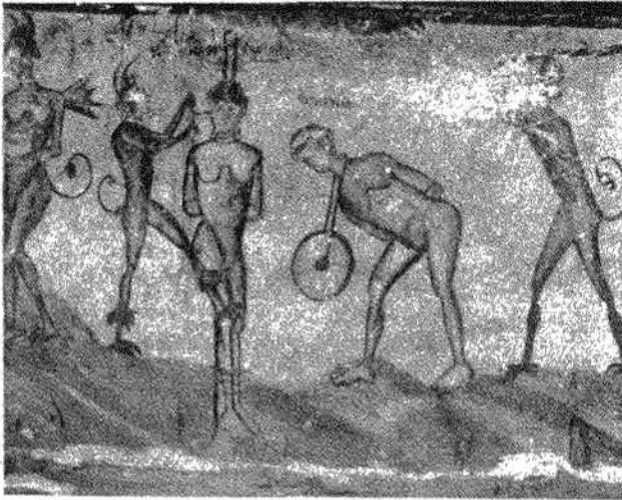
τούτου, τοῦ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ σατανᾶ διακρινομένου, δὲν καθορίζει τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ. Ὁ ἀρχηγὸς ὁμως αὐτῶν εἶναι ὁ Σατάν, ὅστις κατεξουσίασε τῶν τιμωρικῶν ὀργάνων, τῶν διὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς προοριζομένων, καὶ ὁ ὅποιος ἀντιτίθεται μὲν πρὸς τὸν Θεόν, πλὴν ὁμως εἶναι ὑπεξούσιος αὐτῷ καὶ ἐξαρτάται ἐξ αὐτοῦ, οἱ ὑπὸ τὰς διαταγὰς του δὲ διατελοῦντες διάβολοι ἐκτελοῦν τὰς θείας ἀποφάσεις καὶ δὲν δύνανται νὰ ἐξοντώσουν τοὺς ἀνθρώπους, εἰ μὴ μόνον κατηγοροῦν αὐτοὺς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἐνῶ δὲ οἱ μετὰ τῶν θυγατέρων τῶν ἀνθρώπων συναμειγνύμενοι δὲν δύνανται νὰ ἀναστοῦν εἰς τὸν οὐρανόν, ὁ σατανᾶς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ δύνανται καὶ νὰ ἀναστοῦν ἐκεῖ καὶ νὰ παρουσιασθοῦν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

3. Κατὰ τὸ βιβλίον τῶν Ἰωβηλαίων οἱ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποσταλέντες εἰς τὴν γῆ ἀγγελοι εἰλάκυσθησαν ὑπὸ τοῦ κάλλους τῶν θυγατέρων τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐγεννήθησαν ἐκ τῆς μίξεως μετ' αὐτῶν οἱ γίγαντες. Μεθ' ὃ ὁ Θεὸς διέταξεν, ἵνα δεσμευθοῦν μὲν οὗτοι εἰς τὰ βάθη τῆς γῆς, φονευθοῦν δὲ τὰ τέκνα αὐτῶν. Ὁ Νῶε ἐζήτησεν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἵνα πάντες οἱ δαίμονες καταπεμφθοῦν εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν ὁμως Μαστίμα ἐπέτυχεν ἵνα τὸ δέκατον ἐξ αὐτῶν παραμείνῃ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ οὗτοι ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Σατάν πεiràζον καὶ ἐξάπατον τοὺς ἀνθρώπους. Ἄλλα ἀπόκρυφα περιγράφουν τοὺς δαίμονας καὶ τὰς ἐν τῷ Ἄδῃ τιμωρίας αὐτῶν, ἐν αὐτοῖς δὲ τὸ πρῶτον ἀπαντᾷ καὶ ἡ ὀνομασία αὐτῶν Βελίαρ, ἢ καὶ ὑπὸ τοῦ θείου Παύλου ἀναφερομένη.

4. Ἡ περὶ μίξεως τῶν ἀγγέλων μετὰ γυναικῶν διήγησις προήλθεν ἐξ ἐσφαλμένης ἐξηγήσεως τοῦ ἐν Γέν. στ' 2 «οἱ τοῦ Θεοῦ» (κατὰ τὰ Ἰωβ' α' 6, β' 1, ἐνθα ἡ αὐτὴ φράσις ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν Ὁ' διὰ τῆς λέξεως ἄγγελος, ἐνῶ ἐν ψαλμ. κη' 1 σημαίνουσα τοὺς ἀγγέλους ἀποδίδεται πάλιν «οἱ τοῦ Θεοῦ») ὅπου πράγματι δηλοῦνται οἱ ἀπόγονοι τοῦ Σὴθ, οἱ ἐλθόντες εἰς γαμικὴν ἐπιμίξιαν μετὰ τῶν θυγατέρων τῶν τοῦ γένους τοῦ Κάιν. Τὴν παρεμυθίαν ταύτην υἱοθετήθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου (Ἰουδ. Ἄρχ. Ι, III, 1) ἀπεδέξαντο χάρις εἰς τὸ κύρος, ὅπερ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας εἶχεν ἀποκτήσει ἐκ τῆς καθολικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰουδα (στ' 14) τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ, καὶ οἱ Ἀπολογηταὶ Ἰουστινῶς καὶ Ἀθηνάγορας, καθὼς καὶ οἱ Εἰρηναῖος, Κλήμης Ἀλεξανδρεῦς, Κυπριανός, Τερτυλλιανός καὶ Ἀμβρόσιος. Τὴν ἐρμητικὴν ὁμως ταύτην τοῦ μνημονευθέντος χωρίου τῆς Γενέσεως δὲν ἀπεδέχθησαν οἱ Ὀριγένης, Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Θεοδώρητος καὶ Αὐγουστίνος, ἐκλαβόντες ὡς «οἰοὺς Θεοῦ» ἐν τῷ χωρίῳ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Σὴθ. Παρατηρεῖ δὲ ὁ Χρυσόστομος: «Ποῖας οὐκ ἂν εἴη ἀνοίας ἀνάμειστον τὸ λέγειν, ὅτι ἀγγελοι πρὸς συνουσίαν γυναικῶν κατηνέχθησαν; Ἡ οὐκ ἀκούεις τοῦ Χριστοῦ λέγοντος περὶ τῆς τῶν ἀγγέλων οὐσίας: ἐν γὰρ τῇ ἀναστάσει οὐτε γαμοῦσιν οὐτε γαμίσκονται, ἀλλ' εἰσὶν ὡς ἀγγελοι Θεοῦ; Οὐδὲ γὰρ οἶόν τε τὴν ἀσάματον φύσιν ἐκείνου τοιαύτην ἐπιθυμίαν δεῖξασθαι ποτε» (Εἰς τὴν Γένεσ. Ὁμιλ. 22 § 2. Πρβλ. καὶ Ὀριγ., Κατὰ Κέλσου, V 55). Παρόμοια παρατηρεῖ καὶ ὁ Αὐγουστίνος (De civit. Dei, XV 23 § 1).

Γ'. Ἡ περὶ ὑπάρξεως δαιμόνων καὶ τοῦ ἔργου αὐτῶν πρωταρχικὴ ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως παράδοσις παρεφθάρη παρὰ τοῖς διαφόροις παλαιοῖς λαοῖς.

1. Οὕτω παρ' Ἑλλήσι φαίνεται ἡ λέξις δαίμων ἔχουσα καὶ καλὴν ἔνοιαν, δηλοῦσα πνεῦμα ἀγαθόν ἢ θεότητα προστατούσαν ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Ἑλληνικῶν καὶ διδουσαν εἰς αὐτοὺς τὴν νίκην (Ἰλιάδος VII 291, 376 396) ἢ καὶ ἐμπνέουσαν θάρρος (Ὀδύσεια IX 381). Αὐτὸς δὲ ὁ Σοκράτης μετ' εὐγνωμοσύνης ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐμπνέον καὶ καθοδηγῶν αὐτὸν δαίμόνιον. Καὶ ὁ Πλούταρχος ἐκδέχεται τὰ δαιμόνια ὡς ὄντα ἐνδιάμεσα μεταξύ θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, μετέχοντα θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως, διατελοῦντα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν θεῶν καὶ ἐκτελοῦντα ἐνεργείας, τὰς ὁποίας οἱ θεοὶ λόγω τῆς ὑπεροχῆς αὐτῶν δὲν θὰ ἐπετρέπετο νὰ ἐνεργήσουν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ μεταδίδοντα εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰς εὐλογίας ἢ καὶ τὰς κατάρσας τῶν θεῶν (Περὶ Ἰσίδου καὶ Ὀσιρίδου κ.φ. 26). Εἰς πᾶσαν ἐν τούτοις ἐποχὴν ἀπαντάται παρ' Ἑλλήσι καὶ ἐν κακῇ ἔνοιᾳ χρησιμοποιοῦμένη ἡ λέξις δαίμων, σημαίνουσα πῆλοῦν ὅ,τι μετέπειτα καὶ παρὰ τῆς χριστιανισμοῦ. Παρὰ τῷ Ὀμήρῳ τὰ κακὰ δαιμόνια προσωποποιοῦνται εἰς τὸν Πανικόν, εἰς τὰς Ἐρινύδας (Ἰλιάδος XIX 87) καὶ εἰς τὴν Ὀλεθρίαν Ἄτην, τὴν πρεσβυτέραν θυγατέρα τοῦ

ΔΑΙΜΩΝΕΣ, κολάζοντες ἀμαρτωλούς. Τοιχογραφία ΙΣΤ' αιώ-
νος. Καστοριά.

Διός, ἥτις ἀποτυφλώνει τοὺς πάντας, ἔχουσα δὲ τοὺς πό-
δας ἀοράτους καὶ ἐλαφροὺς καὶ βαδίζουσα ὑπὲρ τὰς κε-
φαλὰς αὐτῶν, ἐξιστᾷ τὰς φρένας τούτων. Αὐτὸς ἀκόμη
ὁ Ζεὺς ἐδέχθη τὰς προσβολὰς τῆς, διὸ καὶ ἀρπάσας αὐ-
τὴν ἀπὸ τῶν τριῶν τῆς κεφαλῆς ἐξετίναξεν αὐτὴν εἰς τὸ
διηκεκὲς ἐπὶ τῆς γῆς (Ἰλιάδος XIX 91-96, 126-131). Παρ'
Ἡσιόδῳ, ἐξ ἄλλου, τὰ ὄντα τὰ ἀνταποκρινόμενα πρὸς τοὺς
παρ' Ἰουδαίους δαίμονας, εὐρίσκονται ἐν στενῇ σχέσει
πρὸς τὰς φυσικὰς δυνάμεις. Ἡ Νύξ γεννᾷ τὸν Μόρον,
τὸν Κῆρα καὶ τὸν Θάνατον, τὰς Μοίρας, τὴν Ἀπάτην, τὴν
Ἔριν (Θεογονία, στίχ. 211-227). Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία
εἶναι ἡ τερατώδης ἐκείνη καὶ αἰμοβόρος καὶ τρομερὰ
ὑπαρξίς, ἡ κατὰ τὸ ἡμισυ Νύμφη καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἡ-
μισυ ὄφις, ἐξ ἧς ἐγεννήθησαν ὁ Ἰσάβν, ἡ Μέδουσα, ἡ
Λερναία Ὑδρα, ἡ Χίμαιρα κ.λπ. Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον ὁ
Ἡσίοδος ὁμιλεῖ περὶ τῆς Τιτανομαχίας, καθὼς καὶ περὶ
τοῦ μύθου τοῦ Προμηθέως. Περί τὴν δαιμονολογίαν
ἠσχολήθησαν καὶ οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι, ἐκ τῶν ὁποίων
οἱ Θαλῆς, Ἡράκλειτος, Δημόκριτος καὶ Ἐμπεδοκλῆς ἐξ-
εδέχθησαν τοὺς δαίμονας οὐχὶ ὡς μεταφυσικὰς ὀντότητας
ὡς ἐφρόνει ὁ Ἡσίοδος, ἀλλ' ὡς στερουμένας προσωπικῆς
ὑπάρξεως. Διαφορμίας ἀντιλήψεις υἱοθέτησαν οἱ ἡγήται τῆς
ἀρχαίας Ἀκαδημίας Σπεύσιππος καὶ Ξενοκράτης, οἵτινες
ἐπλασαν ὀλόκληρον βασιλεῖον κατωτέρων θεοτήτων ἡ δαι-
μόνων παρεμβλλόμενων μεταξύ θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Ἰδι-
αιτέρως ἐνδιέτριψαν περὶ τοὺς δαίμονας οἱ Στωϊκοί, ἐκ
τούτων δὲ ὁ Χρῦσιππος διέκρινε καὶ πονηροὺς δαίμονας,
κολησάτας τῶν ἀδίκων καὶ ἀνοσίων ἀνθρώπων. Γενικῶς ὁ-
μως ἐν τῇ δαιμονολογίᾳ αὐτῶν οἱ Στωϊκοὶ ἐνηρμόνισαν
τὰς λαϊκὰς περὶ δαιμόνων δόξας πρὸς τὰ πανθειστικά αὐ-
τῶν δόγματα. Κατηγορηματικώτεροι παρουσιάζονται οἱ
Νεοπλατωνικοί, παραδεχθέντες πλῆθος ὀλόκληρον δαιμό-
νων παρεπιπτόντων μεταξύ θεοῦ καὶ ὄρατου κόσμου, τὸ
πλῆθος δὲ τοῦτο ὁ Πρόκλος ὑποδιαιρεῖ εἰς ἀγγέλους, εἰς
τοὺς ἰδίως δαίμονας, καὶ εἰς τοὺς ἥρωας.

2. Παρὰ τοῖς Βαβυλωνίοις ὁ περὶ δημιουργίας μῦθος
ἔφερε τὴν μαριώδη θεάν Τιάματ γεννῶσαν ὄφεις, δράκον-
τας, ἀνθρωποσκορπιούς καὶ ἄλλα τέρατα καὶ ἐκσφενδονί-
ζουσαν ταῦτα κατὰ τῶν θεῶν. Ταύτην ἀντιμετωπίζει ὁ
θεὸς Mardouk, πρὸς τὸν ὅποιον οἱ λοιποὶ θεοὶ προσφέ-
ρουν τὴν παντοδυναμίαν. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἡ Τιάματ
ἀνοίγει κατ' αὐτὸ τὸ στόμα τῆς, ὁ Mardouk κατευθύνει
ἐντὸς αὐτοῦ καταγιγίδα τινά, εἶτα δὲ διὰ βέλους διαπερᾶ
τὸ σῶμα τῆς, ὅπερ ἀποσχιζέται καὶ τὸ ἡμισυ τούτου κα-
λύπτει τὸ οὐρανὸν καὶ σχηματίζει εἰδὸς τι στερεώματος
περιλαμβάνοντος τὰ ὑπεράνω τῆς γῆς ὄδατα. Τὸ ἥτηθῆν
δὲ στρατεύμα τῆς Τιάματ ἐφυλακίσθη εἰς τὸν Ἄδην, ἐν
τῷ ὁποίῳ καὶ ἐγκαθίσταται ἱεραρχικῶς. Ἐπὶ κεφαλῆς εὐ-
ρίσκονται ὁ θεὸς Nergal καὶ ἡ θεὰ Ereskigal, ἐκ τῆς
ὁποίας ἐξαρτῶνται αἱ ἀσθένειαι κοῖ ἡ ὑγεία. Ἐν τῷ Ἄ-
δῃ ἐπανευρίσκονται καὶ τὰ δημιουργηθέντα ὑπὸ τῆς Τι-
άματ καὶ ἥτηθῆντα μετ' αὐτῆς τέρατα. Ἐπὶ κεφαλῆς τού-

των εἶνε ὁ Quinguu καὶ παραπλεύρως αὐτῶν εὐρίσκονται
οἱ Anounnakis, οἵτινες εἶχον ἀγωνισθῆ μετὰ τῆς Τιάματ,
ἥδη δὲ διεξάγουν διπλοὺν τι ἔργον ἥτοι, κρίνοντες τοὺς
νεκροὺς καὶ καθορίζουν τὰς τύχας τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, ἐκτε-
λοῦν δὲ τὰς τιμωρίας πεμπόμενοι πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῆς
θεότητος. Οἱ θεοὶ οὗτοι τοῦ Ἄδου ἔχουν ἀκόμη καὶ
διαγγελεῖς ἐπιπεφορισμένους νά διαβιβάζουν τὰς διατα-
γὰς τῶν καὶ νά ἐκτελοῦν τὰς ἐντολάς τῶν. Οὕτως ἡ Ere-
skigal ἔχει ὡς διαγγελέα τὸν Namtarou, τὸν δαίμονα τοῦ
ὀλέθρου. Οὗτος μετὰ τῶν ἄλλων τεράτων ἔχει ἐπιφορι-
σθῆ μετὰ τὴν ἐντολὴν νά ἐμποδίσῃ τοὺς νεκροὺς, ὅπως ἀνα-
βαίνουν εἰς τὴν γῆν. Αἱ καταχθόνιαι αὐταὶ δυνάμεις δὲν
στεροῦνται ἀναλογιῶν πρὸς τοὺς καθ' ἡμᾶς δαίμονας.
Πρβλ. Vigouroux, La Bible et les découvertes modernes,
Paris 1896, I, σ. 271. Παρὰ τοῖς Ἀσσυριοῖς ὑπάρχει
καὶ ἄλλη τις τάξις δαιμόνων ἀποτελούμενη ἐκ ψυχῶν
τεθνεώτων, οἱ καλούμενοι Edimmu. Οὗτοι εἶναι οἱ παρα-
μεινάντες ἀταφοὶ ἢ ἐφ' ὧν δὲν ἐγένοντο ἐπικηδεῖοι τελε-
τιζί. Ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖται τάξις τις ὄντων κακῶν, οἱ
Utukka, οἵτινες πλανώμενοι μεταξύ οὐρανοῦ καὶ γῆς κα-
ταδιώκουν τοὺς ζῶντας. Κατεχόμενοι ὑπὸ περισσῆς μο-
χληρίας καὶ χαιρεκακίας διαχύνουν ἐπὶ τοῦ κόσμου τοὺς
μολυσμοὺς τῶν ἀσθενειῶν καὶ ἐπιδημιῶν, πρὸς ἀποτρο-
πὴν δὲ τῶν κακῶν ἐπιρροῶν τῶν ἐξορκίζονται ὑπὸ τῶν
μάγων.

3. Θὰ ἦτο μακρὰς διαπραγματεύσεως ὑπόθεσις τὸ νά
παρακολουθήσῃ τις τὰς περὶ δαιμόνων ἀντιλήψεις καὶ πα-
ραδόσεις πάντων τῶν λαῶν. Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐκθέσεως
τῆς περιλαμβανούσης τὰς κεντρικὰς γραμμάς τῶν περὶ
δαιμόνων ἐκδοχῶν τριῶν ἐκ τῶν ἀρχαιότερων λαῶν δύ-
ναιται τις νά ἀχθῆ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπῆρξεν ἀρ-
χικὴ τις παράδοσις διανγῶς περισθεῖσα ἐν τῇ Βίβλῳ,
παραμορφωθείσα δὲ ἐν τοῖς μύθοις τῶν διαφορῶν λαῶν,
ἀναφερομένη εἰς τὴν ἀρχὴν, τὴν ὠθήσασαν τὸν ἀνθρώπον
εἰς τὴν πρώτην ἀμαρτίαν καὶ δημιουργούσαν εἰς αὐτὸν
πειρασμοὺς καὶ διεγέρσεις πρὸς αὐτὴν. Ἡ παράδοσις
αὕτη ὄλονεν καταναγαζομένη ὑπὸ τῶν μετέπειτα εἰς τοὺς
προφήτας τῆς Π. Διαθήκης ἀποκαλύψων, διεφωτισθῆ
πλήρως ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυ-
ρίου καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ ἀπεθυσυρισθῆ ἐπακριβῶς
διατυπωθεῖσα εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς χρι-
στιανικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ὁποίας ἐρ-
χόμεθα ἥδη.

Δ'. 1. Ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ἐπανελημμένως γίνεται λό-
γος ὑπὸ τοῦ Κυρίου περὶ τοῦ πονηροῦ ἢ τοῦ σατανᾶ ἢ
τοῦ Βεελζεβούλ ὡς πειραστοῦ καὶ ὠθοῦντος εἰς τὸ κακόν,
τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπ' αὐτὸ τοῦ ἰδιοῦ ἀπεπειράθη (Ματθ. δ'
3-10). Παρουσιάζει αὐτὸν ὡς ψεύστην καὶ ἐκπεσόντα τῆς
ἀληθείας (Ἰω. η' 44), ὡς ἀρπάξοντα ἐκ τῶν καρδιῶν
τῶν ἀνθρώπων τὸν σωτήριον λόγον (Ματθ. ιγ' 19), ὡς
καταλαμβάνοντα τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων, ἐκδιωκόμε-
νον ἐκ τούτων καὶ ἐπανερχόμενον εἰς αὐτὰς βιαιότερον,
ἵνα μονίμως ἐγκατασταθῆ εἰς αὐτὰς (Λουκ. ια' 24), ὡς
δραμεύοντα τοὺς ἀνθρώπινους ὀργανισμοὺς μετὰ λεγαῶν
δολῆς (Λουκ. η' 30), ὡς ἄρχοντα τοῦ κόσμου τὸν ὅποιον
ἤλθε νά ἐκβάλῃ ἐξω (Ἰω. ιβ' 31), καὶ ὅστις τελικῶς
θὰ ριφθῆ εἰς τὸ ἥτοιμασμένον αὐτῷ αἰώνιον πῦρ (Ματθ.
κε' 41).

2. Καὶ οἱ ἀπόστολοι παρουσιάζουν αὐτὸν ὡς ἀπ'
ἀρχῆς ἀμαρτάνοντα (Α' Ἰω. γ' 8) καὶ εἰς κρίσιν τηρού-
μενον (Ἰούδα 6, Β' Πέτρ. β' 4), τυφωθέντα καὶ εἰς κρίμα
τόφου ἐμπεσόντα (Α' Τιμ. γ' 6), ὡς λέοντα ὠρυόμενον καὶ
ζητούντα τίνα καταπίῃ (Α' Πέτρ. ε' 8), ὡς πολλὰ μηχανώ-
μενον κατὰ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων (Β' Κορ. β' 10)
καὶ ὡς ἀποτυφλοῦντα τὰ νοήματα τῶν ἀπίστων (Β' Κορ.
δ' 4), ὡς φεύγοντα ὄμως ἀπὸ τῶν ἀνθισταμένων εἰς αὐτὸν
(Ἰακ. δ' 7) καὶ μὴ δεσμεύοντα τὰς θελήσεις αὐτῶν, διότι
οὗτος οὐχ ἄπτεται τοῦ γεννηθέντος ἐκ τοῦ Θεοῦ (Α' Ἰω.
ε' 8). Δεδομένου δὲ, ὅτι «εἰς τοῦτο ἐφανερώθη ὁ Υἱὸς τοῦ
Θεοῦ, ἵνα λύσῃ τὰ ἔργα τοῦ διαβόλου» (Α' Ἰω. γ' 8), ἡ
ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσις εἶναι στενῶς συνδεδεμένη πρὸς
τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ἡ διαφθορὰ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐρ-
γον τοῦ διαβόλου, ἐντεθῆεν δὲ καὶ εἶναι αὕτη ἴσμιος,
διότι ὁ ἀνθρώπος δὲν ἐπενόησε τὸ κακόν, οὐδὲ διεφθάρη
ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ δι' ἀπάτην παρεούρη εἰς αὐτό.

3. Σύμφωνος πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς ὑπῆρ-
ξεν ἀνάκαθεν καὶ ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλη-
σίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ διάβολος ἢ δαίμων πλασθεὶς ὑπὸ

Ἄγαλμα ΔΑΙΜΟΝΟΣ. Θιβέτ. 19^{ος} αἰών.

τοῦ Θεοῦ ἀγαθός, ἀλλ' ἐλεύθερος, ἔχων ἐπ' αὐτῷ κειμένην τὴν ἐξουσίαν ἢ παραμένειν τῷ Θεῷ ἢ ἀλλοτριωθῆναι τοῦ ἀγαθοῦ, ἐξέπεσε τῶν οὐρανῶν (Μ. Βασίλ., Εἰς τὸν Ἦσ. ΙΔ' § 278· τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός § 8· Δαμασκηνοῦ, Ἐκθεσις Ὁρθοδ. πίστ., Β' 4 κ.λπ.) ἀποστατήσας κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ διὰ τὴν προτέραν λαμπρότητα αὐτοῦ Ἐωσφόρος ἀποκλήθεις, σκότος διὰ τὴν ἔπαρσιν καὶ ὑπερηφάνειαν αὐτοῦ ἐγένετο, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ αἱ συναποστατήσασαι ἀγγελικαὶ δυνάμεις, εἰς ἀγγέλους σκότους μεταπεσοῦσαι (Δαμασκ., ἐνθ' ἄν. Γρηγορίου Ναζ., Λόγος 38 § 9). Καὶ ἴνα κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον εἰπῶμεν, ὁ σατανᾶς δὲν κατερρίφη ἐκ τῶν οὐρανῶν «ἐνεκεν πορνείας ἢ μοιχείας ἢ κλοπῆς», ἀλλὰ διὰ τὴν ὑπερηφάνειαν αὐτοῦ. «Ὅτω γὰρ εἰρηκεν Ἀναβήσομαι καὶ θήσομαι τὸν θρόνον μου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἔσομαι ὁμοίος τῷ Ὑψίστῳ» (Περὶ παρθενίας § 5).

4. Ὅπως ἡ περὶ δαιμόνων διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀντιτάσσεται πρὸς τὴν εἰδωλολατρικὴν διαρχίαν, ἥτις παρὰ τοῖς Πέρσαις βεβαίῳ τὴν ὑπαρξίν δύο ἐχθρῶν πρὸς ἀλλήλας θεοτήτων καὶ ἀρχῶν, τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ συναϊδίους ἀμφοτέρας καὶ ἀντιμαχομένας τὴν μίαν κατὰ τῆς ἄλλης. Συγχρόνως δὲ ἐξηγεῖ, πῶς τὸ κακὸν γεννηθὲν εἰς τὰς βουλήσεις τῶν ποιησαμένων κατάρχησιν τοῦ αὐτεξουσιῶ πνευματικῶν ὄντων καὶ μὴ προϋπάρχον τούτων, δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον μὴ ὄν καὶ ἀρησις τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἔχει ἤδη τὴν πηγὴν αὐτοῦ εἰς διαστραφεῖσαν καὶ διαφθαρεῖσαν προσωπικὴν ἀρχὴν μετὰ δυνάμει ἀντενεργοῦσαν εἰς τὸ ἀγαθόν, ἐκφαυλίζουσαν τοὺς ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν αὐτῆς περιερχομένους, μὴ ἔχουσαν ὅμως ἀπόλυτον ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς δημιουργίας, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἀπεριόριστον κυριαρχίαν τοῦ Δημιουργοῦ διατελοῦσαν.

5. Ὡς πρὸς δὲ τὴν φύσιν τῶν δαιμόνων συμφώνως καὶ πρὸς τὴν καταγωγὴν αὐτῶν αὕτη εἶναι προδήλως ἀσώματος, ἐφ' ὅσον ἐπλάσθη μετὰ τῶν λοιπῶν ἀγγέλων καὶ ὁ διάβολος πνευματικὴ καὶ φωτεινὴ ὑπαρξίς ὡς αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ θεὸς Παῦλος βεβαίῳ, ὅτι «οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἢ πάλιν πρὸς σῶμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πορνείας» (Ἐφεσ. στ' 12). Πνεῦμα ὅμως ἐν τοῖς δημιουργήμασι καλεῖται «ὃ μὴ ἔχει παχὺ σῶμα. Ἐπεὶ δὲ καὶ οἱ δαίμονες οὐκ ἔχουσι τοιαῦτα σώματα» τ. ἔ. παχέα, «πνεύματα καλοῦνται» (Κύριλ. Ἱεροσ., Κατήχ. 16, § 15. Πρβλ. καὶ Ἀθγουστίου: Sermo XII c. 9 § 9). Τὸ λεπτὸν δὲ καὶ ἀέριον σῶμα, δι' οὗ περιβάλλονται καὶ διὰ τὸ ὁποῖον ὡς πρὸς ἡμᾶς καλοῦνται ἀσώματα, καθάπερ καὶ οἱ ἄγγελοι, εἶναι ἀνώτερον μὲν τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, περιγραπτόν ὅμως καὶ διὰ τοῦτο οἱ δαίμονες ἀτόπον ἀρχῆς τὸν ἐναέριον ἔχουσιν, ὡς φησὶν ὁ ἀπόστολος: κατὰ

τὸν ἀρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος», μὴ δεσπόζοντες μὲν τοῦ ἀέρος «ὡστε διοικεῖν αὐτόν», ἀλλὰ μόνον «ἐναέριον τὴν διατριβὴν ἔχοντες» (Δαμασκ., ἐνθ' ἄν., Μ. Βασίλ. ἐνθ' ἄν., § 9, Ἀθηναγ., Πρεσβεία 25, Αὔγουστ., De civit. VIII 22). Ὡς πρὸς δὲ τὸ αὐτεξουσίον, δι' οὗ ἐπροικίσθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ἄγγελοι, ἐφ' ὅσον οἰκεία βουλήσει ἀπόθησαν τὴν ἀγιότητα, ἔλαβε τοῦτο μόνιμον καὶ σταθερὰν τροπὴν πρὸς τὸ κακὸν ἀνεπανορθώτως. Ὅτω δὲ ὁ σατανᾶς δὲν κατέστη μόνον πηγὴ καὶ ζῶσα ἀρχὴ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ καὶ αἰχμάλωτος αὐτοῦ εἰς τὸ διηνεκὲς (Μ. Βασ., ἐνθ' ἄν. § 8), προκόπτων ἐν αὐτῷ ἐπὶ τὸ χεῖρον καὶ ὀλονέν ἐπὶ τὸ παραπλανᾶν ἐπινοητικώτερος καθιστάμενος.

6. Δολερὸς πλέον καὶ ψεύστης καὶ χαιρέκακος ὁ δαίμων μισεῖ ἀναίτιως τὰ πλάσματα τοῦ Θεοῦ καὶ ἰδίως τὸν ἄνθρωπον. Καὶ διαθέτει μὲν δυνάμιν τεραστίαν, ὡς ἐμφαίνεται ἰδίᾳ, ὅτε ἐν μιᾷ στιγμῇ κατέρριπεν εἰς ἔρεπια τὴν οἰκίαν τοῦ Ἰώβ καὶ ἐθανάτωσεν ὑπ' αὐτὰ τὰ τέκνα τούτου (Ἰώβ α' 19). Ἀλλ' ὁ Θεὸς περιορίζει ταύτην μὴ ἐπιτρέπων εἰς τὸν διάβολον νὰ πειράξῃ τοὺς ἀνθρώπους «ὡπερ ὁ δύνανται» καὶ «ὡσπερ ἰατρός τῷ τῆς ἐχίδνης ἰθὲ εἰς σωτηρίαν φαρμάκων κατασκευῆν ἀποχρώμενος» χρησιμοποιοῖ τὴν πονηρίαν τοῦ διαβόλου «εἰς γυμνάσιον τῶν ἡμετέρων ψυχῶν» καὶ εἰς στερεοποίησιν τῶν κατ' αὐτοῦ ἀγωνιζομένων πιστῶν εἰς τὴν ἀρετὴν, οἵτινες ὑπὸ τῆς θείας δυνάμει ἐνισχυόμενοι κατανικῶν αὐτόν, ἄξιοι τῶν αἰωνίων στεφάνων ἀποδεικνύμενοι (Πρβλ. Χρυσ., Εἰς Σταγειρίον Α § 4). Ἐνθὲ δὲ οὕτως ὁ σατανᾶς παρὰ τὴν πονηρίαν καὶ ἰσχὺν αὐτοῦ καταισχύνεται ὑπὸ τῶν προβάτων τοῦ Χριστοῦ, ἐξ ἄλλου ὁ διακρινόμενος ἐπὶ κακαῖς ἐπινοήσεσι νοῦς αὐτοῦ, ἀπεξενωμένος ὅλως τοῦ θείου Φωτός, παρουσιάζεται ὅλως τυφλός, ἀδυνατῶν νὰ κατανοήσῃ καὶ αὐτὰς ἐτι τὰς ἀπλουστερας τῶν θείων ἀληθειῶν, πολλῶ δὲ μᾶλλον τὰ μυστήρια τῆς θείας οἰκονομίας καὶ τῶν ἄλλων σωτηριωδῶν τοῦ Θεοῦ βουλῶν.

ΠΑΝ. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

(Λαογραφία). Εἰς πάσας τὰς μυθολογίας καὶ τὰ θρησκείματα τῶν λαῶν τῆς γῆς δύο συνήθως δυνάμεις ἀντιμάχονται ἀλλήλας. Ἡ μία ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀγαθόν, τὸ φῶς, τὴν ζωὴν καὶ ἡ ἄλλη τὸ πονηρὸν, τὸ σκότος καὶ τὸν θάνατον. Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν οἱ δαίμονες τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ὁ διάβολος (μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν δαιμόνων) τῶν χριστιανῶν. Αἱ περὶ τούτων ἀντιλήψεις ἦδη ἀπὸ τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνος ἀνεμύγησαν μετὰ λαϊκῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων. Ὁ διάβολος εἶναι κυρίως ὁ ἐξολοθρευτὴς δαίμων, ἡ αἰτία παντὸς κακοῦ καὶ ὁ φοβερός ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἐποχὴν ἐν τῇ Δύσει εἰς τὰς περὶ αὐτοῦ δοξασίας εἰσῆλθη τὸ κωμικὸν στοιχεῖον· οὕτως ἡ μεγάλη του κακία μετεβλήθη εἰς μικροπονηρίαν καὶ τὸ κακοῦργον του μῖσος εἰς πρᾶξεις ἀστείας, τεινοῦσας ν' ἀπατήσουν καὶ περιπλέξουν πρὸς γέλωτα τοὺς ἀνθρώπους.

Ἀντιθέτως, παρ' ἡμῖν μόνον εἰς τινα παραμύθια εὐτράπελα καὶ τοπικὰς τινας παραδόσεις εἰσέδυσσε τὸ ἐν λόγῳ περὶ διαβόλου κωμικὸν πνεῦμα. Ὁ λαὸς ἰσχυρὸν διατηρεῖ τὸν ἐξ αὐτοῦ φόβον, διὸ καὶ ἀποφεύγει νὰ τὸν ὀνομάσῃ, χρησιμοποιοῦν ὑπαινιγμούς, ὕβριστικά ἐπίθετα κ.τ.τ. Ὅτω π.χ. οὗτος ἀποκαλεῖται ὁ «ἀμελέτητος», ὁ «ἄξ' ἀπὸ δῶ», ὁ «τρισμακάτατος», ὁ «διάτανος», ὁ «ὄχτρος», ὁ «σκατογένης», ὁ «πειρασμός».

Πάντα τὰ δυστυχήματα, αἱ συμφοραὶ, αἱ θεομηνίαι ἔχουν τοῦτον αἰτίαν. Ἐπίσης οἱ ἀνεμοστρόβιλοι καὶ αἱ θύελλαι ἀποδίδονται εἰς αὐτόν. Ἡ λέξις «ἀνεμος» καθήνησεν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ διαβόλου, ὡς π.χ. ἐν τῇ κατάρχῃ: «Νᾶ σὲ πᾶρ' ὁ ἀνεμος». Αἱ ἀσθενεῖαι καὶ μάλιστα αἱ αἰφνιδίως ἐξ αὐτοῦ προέρχονται, διὸ ἐν Ρόδῳ καὶ ἀλλαχοῦ, ὁσάκις συμπεσῇ λόγος περὶ αὐτῶν, λέγουσιν πρὸς ἀπευχὴν «κουφὸ τοῦ πονηροῦ τ' αὐτί».

Πρὸς θεραπείαν τῶν λεγομένων διαβολικῶν ἀσθενειῶν παλαιότερον προσεκάλυτον τὸν ἱερέα, ὅστις ἀνεγίνωσκεν «εὐχὰς ἦτοι ἐξορκισμοὺς τοῦ μεγάλου Βασιλεῖος πρὸς τοὺς πάσχοντας ὑπὸ δαιμόνων». Ἄν ἡ νόσος δὲν ἐθεραπεύετο, ἔφερον τὸν ἀσθενῆ εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ δι' ἐπίσημον ἱεροτελεστίας ἐξώρριζον τὸ «ἀερικόν», ὡς διηγεῖται ὁ Τουμπε-φορτ εἰς τὸ ταξιδιωτικὸν του ἔργον. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπέδιδον τὴν αἰτίαν ὄρισμένων νόσων καὶ δὴ νευρικῶν καὶ διανοητικῶν εἰς ἐνεργείας δαιμόνων, ὡς

Τρικέφαλος ΔΑΙΜΩΝ. Γερμανική χαλκογραφία. 1695.

και νῦν εἰς τὰς Νεράιδας, αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς ἀρχαίας νύμφας. Αὗται δὲν εἶναι μόνον ἐπιβλαβεῖς, ἀλλὰ καὶ εὐεργετικαὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Οἱ δὲ ὑμφόληπτοι τῶν ἀρχαίων εἶναι οἱ σημερινοὶ «νεραϊδοπαρμένοι».

Ὁμοίως ἀντιλήψεις ἔχουν καὶ πλείστοι ἄλλοι λαοὶ καὶ δὴ ἀνατολικοὶ, ὡς π.χ. οἱ Τούρκοι, οἱ ὅποιοι φρονοῦν, κατὰ τὸν Σκαρλάτον Βυζάντιον, ὅτι αἱ περισσότεραι ἀσθένειαι εἰν' ἀπ' ἐξω, ἀερικαίαι. Καὶ εἰς τὴν Διαθήκην τοῦ Σολομῶντος παρίστανται 36 δαιμόνια, ἀπαριθμοῦντα εἰς τὸν Σολομῶντα ποίας ἕκαστον ἀσθενείας ἐπιφέρει εἰς τὸν ἄνθρωπον. Κατ' ἐξοχὴν ἐκ τοῦ δαίμονος προερχόμενος θεωρεῖται «ὁ σελήνιασμός» (ἐπιληψία), λεγόμενος «εἰρὰ νόσος» ὑπὸ τῶν ἀρχαίων. Ἡ λ. σελήνιασμός προήλθεν ἐκ τῆς προλήψεως, καθ' ἣν ἡ αὐξήσις καὶ μείωσις τῆς σελήνης ἔχει μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἐπίτασιν καὶ ὑφασιν τῆς ἀσθενείας ταύτης.

Τοὺς κυρίως δαιμονιοζόμενους ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος γνωρίζει ἐκ τῶν συναξαρίων, ἅτινα διηγοῦνται τὴν ἴασιν τῶν τοιοῦτων νοσημάτων διὰ τῆς χάριτος καὶ τῶν θαυμάτων Ἁγίων. Ὁ διάβολος ἐπιπίπτει πολλάκις καὶ κατὰ κοιμωμένων, προσπαθῶν νὰ τοὺς πνίξῃ· εἰς τοιαύτας περιστάσεις ἐπιφαίνεται συνήθως ὁ δαίμων «βραχνᾶς» ἢ «βαρυπνᾶς», ὑπὸ μορφήν γέροντος χωλοῦ, πάντοτε δὲ φέρει «σκοῦφιον». Καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπίστευον ὅτι ὁ καθ' ὑπνοῦς πνιγμὸς ἦτο ἔργον δαίμονος, τὸν ὁποῖον Ἐφιάλτην ἢ Πνιγαλίωνα ἀπεκάλουν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἡμῶν πρόγονοι τὸν δαίμονα τοῦτον «Βαβουτσιάν» ἢ «Βαβουτσιάριον» ὠνόμαζον, παρ' ἡμῖν δ' οὗτος καλεῖται καὶ «Μόρα». Πρὸς τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἔχει σχέσιν καὶ ἡ ἐπίκλησις «Μωροῦ» τῆς παιδοπνικτρίας δαίμονος Γελλοῦς, γνωστῆς μέχρι σήμερον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Σαπφούς.

Διατηρεῖται ἐπίσης παρ' ἡμῖν ἡ πρόληψις, καθ' ἣν ὁ διάβολος ἐξ ἀμαρτωλῶν γυναικῶν γεννᾷ λαθραίως τέκνα, «διαβολοσπέρματα» λεγόμενα. Ἐνίοτε ἀντὶ τοῦ διαβόλου λυκοκάντζαροι ἢ βρυκόλακες (ἕτερα δαιμονικὰ θνητὰ) γεννοῦν τοιαῦτα τέκνα. Ἐκτὸς τῶν θνητῶν γυναικῶν, τῶν ὁποίων

τὸ αἷμα ὁ διάβολος ἀπομυζᾷ ἐν τῇ κρύπτῃ του, ἀναφέρεται καὶ σύζυγος αὐτοῦ εἰς παραμυθίαι, ὡς καὶ ἡ μήτηρ του ἐν τῇ ἀρᾷ: «Πήγγαινε στοῦ διαβόλου τὴ μάνα».

Ὁ διάβολος εἶναι ἱκανὸς πάντα δόλον καὶ ἀπάτην νὰ μετέλθῃ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν σκοπῶν του. Ἐκ τούτου καὶ αἱ παροιμίαι: «Εἶναι τρεῖς μέρες γεννημένος μπροστά ἀπὸ τὸν διάβολον», «εἶναι κάλτσα τοῦ διαβόλου» κ.λπ.

Πρὸς ἀπόκτησιν ψυχῶν ἐκπληροῖ πάσας τὰς ἀπαιτήσεις καὶ ἐπιθυμίας καὶ παρέχει πᾶσαν ἡδονὴν εἰς ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἐγγράφως ἤθελεν ἀρνηθῆ τὸν Χριστὸν καὶ παραδώσει εἰς αὐτὸν τὴν ψυχὴν του, ὑπογράφων συμβόλαιον διὰ τοῦ αἵματός του.

Εἰς πολλάς μεσαιωνικὰς καὶ νεωτέρας παραδόσεις πολλοὶ ἀρχιτέκτονες παραδίδουν τὴν ψυχὴν των εἰς τὸν διάβολον, διὰ ν' ἀναλάβῃ οὗτος τὴν κατασκευὴν ἢ ἀποπεράτωσιν γεφυρῶν ἢ ἄλλων οἰκοδομημάτων, ἀπαιτοῦνται ὑπεράνθρωπον ἱκανότητα.

Κακοποία δαιμόνια τῶν ὑδάτων καὶ τῶν πηγῶν εἶναι καὶ αἱ ἀδηφάγοι Λάμιες, αἱ ὁποῖαι συγγέονται πολλαχοῦ πρὸς τὰς Νεράιδας καὶ τὰς Στρίγγλας. Συγγενεῖς δαιμόνες εἶναι καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ Ἀνασκελάδες. Ἀρχαῖαι ἐπιζῶσαι δαίμονες τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου εἶναι καὶ αἱ Μοῖραι, ἐκ δὲ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων διατηρεῖται ἐτι ἡ Τύχη. Ἐκ τῶν δοξασιῶν περὶ στοιχειώσεως οἰκοδομημάτων προέκυψαν τὰ Στοιχειά, εἰς τὰ ὅποια ὑπάγονται καὶ οἱ φύλακες θησαυρῶν Ἀράπην δες. Ἐτέρα κατηγορία πανελληνίων δαιμονίων εἶναι οἱ Καλικάντζαροι τοῦ Δωδεκαήμερου καὶ αἱ δράκοι. Οἱ τελευταῖοι διακρίνονται μὲ τὴν ὑπεράνθρωπον αὐτῶν δύναμιν, κατοικοῦν εἰς ὄρη καὶ εἶναι κάτοχοι παλατιῶν καὶ πλοῦτου. Οὗτοι ἐξερχόμενοι εἰς κυνήγιον οὐχὶ σπανίως ἀπάγουν νεάνιδας.

Οἱ δαίμονες ἐπιφαίνονται συνήθως κατὰ τὰς νύκτας, καὶ δὴ τὰς σελήνοφειγείς, καὶ τὴν μεσημβριαν. Κατὰ τὸ μεσο-νυκτιον οὗτοι συνέχονται ὑπὸ δένδρα («δαίμονικὸν συνέδριον») ἢ εἰς μέρη, ἅτινα θεωροῦνται συγκαζόμενα ὑπὸ κακῶν πνευμάτων, ὡς τὸ «Βροντόνερο» ἐν Ζακύνθῳ. Οὗτοι δύνανται νὰ μεταμορφῶνται λαμβάνοντες οἰανδήποτε μορφήν θέλουν. Οὕτω παρουσιάζονται ὑπὸ μορφήν γέροντος, συνθήστερον δ' ὑπὸ μορφήν διαφόρων ζώων. Ἴδιως ἀγαποῦν τὴν μορφήν τοῦ τράγου, διὸ ὁ τράγος πολλάκις ἐκλαμβάνεται ἀντὶ τοῦ διαβόλου. Ἐκ τούτου καὶ ἡ πρόληψις ὅτι ὁ δαίμων ἔχει πόδας τράγου, ὡς ὁ Πᾶν καὶ οἱ Σάτυροι παρ' ἀρχαίους. Εἶναι δὲ χωλός, «κουτσοδαίμονας» καὶ «λυκοφαγομένος» κατὰ τὴν λαϊκὴν παράδοσιν, καὶ «μαρκαλαίει τὰ γίδια», ὡς ὁ Πᾶν, ὅστις διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν «αἰγυβάτης» ἀπεκαλεῖτο. Ἡ δὲ ἀσθένεια, τὴν ὁποῖαν προξενεῖ ἡ τοιαύτη συνουσία, καλεῖται «σμερδάκι» ἢ «χαμοδράκι».

Ἐς πορὴν τὴν ὕψιν ὁ διάβολος εἶναι μέλας, διὸ καὶ μαῦρος ἀποκαλεῖται. Ἐκ τούτου προήλθε καὶ ἡ ἰδέα ὅτι ἔχει μορφήν Ἀράπη καὶ εἶναι κερασφόρος. Διὸ καὶ ἡ παροιμιώδης ἔκφρασις: «Εἶναι δίκολος μὲ τὰ κέρατα», ἐπὶ κακῶν καὶ πονηρῶν λεγομένη. Ἐπίσης οὗτος εἶναι καὶ «κουτσο-νόρης».

Τὰ διάφορα τῶν δαιμόνων εἶδη λαμβάνουν τὴν ὀνομασίαν των πρὸ πάντων ἀπὸ τὰ μέρη εἰς τὰ ὅποια διακίτανται. Διαιτῶνται δὲ κυρίως εἰς τὸν ἀέρα, ὅς οὐ καὶ ἀερικὰ λέγονται. Τὰ εἰς τὸν ἀέρα δαιμόνια ἀποκαλοῦνται καὶ τελώνια. Τελώνια ἐν Μυκόνῳ λέγεται τὸ ἀλλαχοῦ Στοιχειὸ τοῦ πηγαδιοῦ, ὡς καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀβαπτίστου νηπίου.

Ἐκτὸς τούτων ἐν Ζακύνθῳ πιστεύουν ἐπίσης εἰς δαίμονα, ὅστις εἶναι μισὸς ἄνθρωπος καὶ μισὸς ψάρι, φέρει τρίαιναν εἰς τὴν χεῖρα καὶ ἐπιβαίνει δελφίνων ἢ ἀμαξῆς συρομένης ὑπὸ δελφίνων. Πρὸς τούτους εἰς διαφόρους λογίας καὶ λαϊκὰς παραδόσεις ἀναφέρεται πάλι ἀγγέλων πρὸς δαίμονας.

Πρὸς ἀποδοσιμότητα τοῦ διαβόλου καὶ ἀποτροπὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ προξενουμένων κακῶν ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ καταφεύγει εἰς θρησκευτικὰς τελετάς, ὡς π.χ. «τὸ σαρανταλεῖτοργον» ἢ ἡ «κρυφὴ λειτουργία». Ἄλλοτε πάλιν ὁ ὑπὸ δαίμονος προσβληθεὶς κἀκεῖ θυμιάμα κατὰ πᾶσαν πρῶταν καὶ ἐσπέραν εἰς σταυροδρόμι. Οἱ δαίμονες ἀποτρέπονται ἐπίσης διὰ τῶν ἁγίων λευφάνων, τοῦ τιμίου ξύλου καὶ τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ. Συνήθως οὗτοι διώκονται καὶ δι' ἐξορκισμῶν καὶ μαγικῶν μέσων, ὡς τὸ τετραφύλλον τριφύλλι, ἡ Σολομωνική, ὁ δακτύλιος τοῦ Σολομῶντος, τὸ μαυρομάνικο μαχαίρι, δι' οὗ χαράσσου μαγικῶν κύκλων μὲ Σταυρόν, καὶ εἰ τι ἄλλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Π. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Νεοελληνικὴ Μυθολογία, μέρ. Β', Ἀθήναι 1874, σ. 421-492. Τοῦ αὐτοῦ, Παράδοσεις, Α' (1904),

σ. 514-542. Το δ αὐτοῦ, Λαογραφικά Συμπερίετα, Α' (1920), σ. 39, 95. Β' (1921), σ. 108-109, 163, 218, 309-310, 318, Γ' (1931), σ. 4-5, 7-8, 13, 16, 18, 39, 51-53, 60, 67, 68, 81, 84, 91, 134, 171, 181-182, 206, 219-221. Γ. Α. Μέγα, Ἄδὰμ καὶ Χριστὸς εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ, ἐν Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1929, σ. 385-432. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, VIII (1936), σ. 741 κ.εξ. Α. Η. Κ r a p p e, La Genèse des Mythes, Paris 1952, σ. 55-67. C l a u d e S e i g n o l l e, Le Diable dans la tradition populaire, Paris 1959.

ΔΗΜ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ